

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

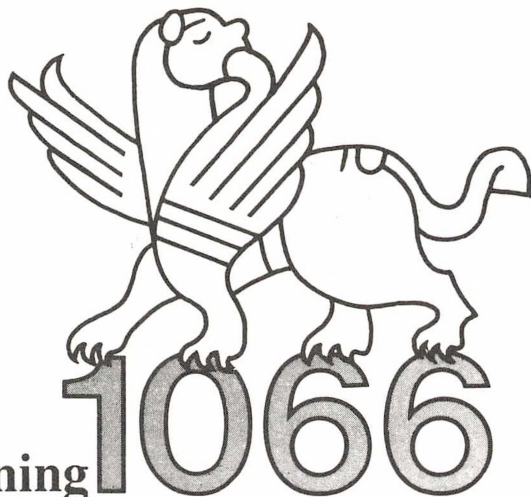
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

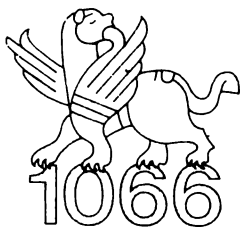
Tidsskrift for
Historisk Forskning

1066

22. Årgang - nr. 2

September 1992

Tidsskrift for Historisk Forskning

22. Årgang. Nr. 2

1992

<i>Barbara Zalewski: Det muliges rammer</i>	3
Dansk Røde Kors under 2. verdenskrig	
<i>Sebastian Olden-Jørgensen: Generalfiskal Søren Kornerup....</i>	13
<i>- en af absolutismens uheldige høge</i>	
<i>Steen Ousager: DSB - en hovsaløsning?</i>	26
<i>Specialeliste, Århus 1990</i>	37
<i>Specialeliste, Odense 1991</i>	38

Forsidebilledet:

Fomidling af pakker til privatpersoner i de krigsramte lande

var en af Dansk Røde Kors' mange opgaver under anden verdenskrig.

På billedet ses to civilbeskyttelses-betjente (cb'ere) med en sådan pakkelaarst.

(Foto: Dansk Røde Kors)

DET MULIGES RAMMER

Dansk Røde Kors under 2. Verdenskrig

Af Barbara Zalewski, cand. mag., forskningsrådsstipendiat

"Røde Kors, der opstod ud fra ønsket om at bringe upartisk hjælp til sårede på slagmarken, forsøger nationalt og internationalt at forhindre og lindre menneskelig lidelse, hvor den end måtte findes".

Dette er det første af Røde Kors' syv grundlæggende principper, en programerklæring så idealistisk, at den ved mødet med virkeligheden nødvendigvis må tabe en del af glansen - allerede ordet "forsøger" afspejler resignation. Røde Kors er oppe mod stærke kræfter, ikke blot mod viljen til det onde, men også mod sine egne principper om *neutralitet, upartiskhed og uafhængighed*, der i grove træk betyder, at Røde Kors skal hjælpe uden skelen til politik, race, religion etc., uden at tage stilling til en konflikts årsager og uafhængigt af udefra kommende holdninger.

Når principperne fungerer, sikrer de lige hjælp til alle, hvor nøden er størst, men ofte er de en klods om benet - i hvert fald, hvis samvittigheden skal være i orden: Røde Kors opererer i virkelighedens verden, og dér er ethvert Røde Kors-selskab i større eller mindre grad underkastet den siddende regerings interesser og samtidens holdninger; spørgsmålet er, om styret og samtiden overhovedet erkender et dilemma, hvad der jo er nok så interessant, når man skal vurdere viljen til at overholde principperne.

Man kan filosofere i det uendelige over,

om ideologi og praksis overhovedet lader sig forene i Røde Kors' arbejde; Dansk Røde Kors under 2. Verdenskrig illustrerer problematikken, idet selskabet - gennem "Kontor for Hjælp til krigsramte i Udlandet"² - løste et utal af opgaver i forbindelse med krigen. Opgaverne faldt i tre hovedgrupper, der tidsmæssigt relaterer sig til tre faser af krigen: 30. november 1939 - 9. april 1940 - 29. august 1943 - 5. maj 1945; de, der behandles her, belyser ideal og virkelighed i forvaltningen af principperne, Røde Kors' mandat - og det muligens rammer.

Situationen ved krigsudbruddet

2. Verdenskrig kom ikke bag på ret mange, og vel heller ikke på Landsforeningen Dansk Røde Kors, men man havde ikke gjort sig mange tanker om dens rolle i en eventuel konflikt. I en beretning om arbejdet 1939-45 forklarer en medarbejder, general H.O. Hansen³ "*den Dvale, som man (DRK) havde været hensunken i*" med, at hele landet efter ikke-angrebspagten med Tyskland troede på, at "*Danmark skulle forblive uberørt af Stormagternes Opgør*", og at Dansk Røde Kors' ledelse delte denne tro. Pagten var kun få måneder gammel, da krigen brød ud, så "Dvalen" var nok snarere udtryk for den opfattelse af Dansk Røde Kors' opgaver som sociale og fredstidsorienterede, der var vokset frem i 1920'erne og -30'erne.

Dansk Røde Kors er imidlertid ikke blot en forening, hvis medlemmer frivilligt og

Det gule Palæ, Amaliegade 18.

Det gule Palæ rummede Dansk Røde Kors' "Kontor for Hjælp til Krigsramte" 1939-45, og "Kontor for udenlandske Anliggender", der varetog efterkrigshjælpearbejdet, 1945-50. Palæet var dog langt fra stort nok til at rumme de mange forskelligartede funktioner, og der var kontorer og lagre flere steder i byen. Det gule Palæ står i et særligt lys for medarbejderne, både under og efter krigen. Det var koldt, upraktisk og møbleret med forhåndenværende skrabsammen, men havde endnu en aflans af fordums elegance - krystalkroner, dørmalerier af prinsesse Marie etc. Nogle af sekretærene, der er interviewet i 1989-90, siger, at man i dag ikke ville finde sig i de arbejdsforhold, men "*Folk var bare lykkelige over at få lov til at være med*".

Ca. 150 mennesker arbejdede i Palæet under 2. Verdenskrig, nogle lønnet, men en ganske stor del frivilligt. (Dansk Røde Kors)

Billedet på modstående side:

Skrivestue i "Kontoret" i Det Gule Palæ.

Røde Kors-pakker er det, man almindeligvis forbinder med Dansk Røde Kors' arbejde under krigen; formidling af breve, private pakker og eftersøgning var mindst lige så vigtige funktioner. (Dansk Røde Kors)

ulønnet tager sig af en række nationale opgaver - det har også, som alle Røde Kors-selskaber, pligt til at bistå landets myndigheder i krigstilfælde, mens staten til gengæld skal anerkende selskabet og støtte dets arbejde. Et Røde Kors-selskab har ikke forud fastlagte opgaver, det er så at sige tomt, indtil det selv eller staten fylder noget i det: en forpligtelse ifølge Genève-konventionen eller en opgave, som regeringen ønsker løst under Røde Kors-mærket - en konstruktion, der kan bruges og misbruges, alt efter det aktuelle styres samvittighed.

Krigsudbruddet synes ikke at have givet anledning til særligt postyr i Dansk Røde Kors; Danmark blev ganske vist af Den internationale Røde Kors Komité udpeget til at huse et krigsfangekontor for den baltiske zone, ligesom under 1. Verdenskrig, men der gik omkring tre uger,

før formaliteterne med Uden- og Indenrigsministeriet var i orden - og da var lynkrigen forbi!

Anmodninger om forsendelse af hastigt indsamlede midler til de krigsramte blev besvaret med, at *"Dansk Røde Kors kan ikke paatage sig at være Formidler af Gaver eller Penge, forinden baade de danske og udenlandske Myndigheder har tiltraadt en saadan Plan"*; det kan lyde hårdt, men selv gavmildhed og medfølelse må overholde de diplomatiske spilleregler. Dansk Røde Kors' Landskontor kunne derfor ikke gøre andet end at besvare forespørgsler fra folk, der ville i forbindelse med pårørende og forretningsforbindelser i de krigsførende lande, men der kom stadig flere, og i oktober måtte man erkende, at Landskontoret ikke magtede det. Udenrigsministeriet gav grønt lys, Indenrigsministeriet stillede

Det gule Palæ i Amaliegade 18 samt en mindre driftsum til rådighed, og d. 30. nov. 1939 åbnede det ovennævnte "Kontor". Det var både fysisk og organisatorisk adskilt fra Landsforeningen, idet "Kontoret" ikke blev en del af denne, men en afdeling under landets Røde Kors-selskab - en subtil, men vigtig forskel. Ligesom 1914-20 blev arbejdet udført af Dansk Røde Kors som entreprenør for den danske stat, to parter, der ved en gensidig - og egentlig blot moralsk - overenskomst var forpligtet til at overholde principperne.

"Kontoret"s opgaver og økonomi

"Kontoret"s egentlige formål var at hjælpe *"her i Landet bosiddende Personer"*, der på grund af krigen befandt sig i en form for nød ved f.eks. at være afskåret fra pårørende o.l. Desuden skulle det i henhold til Genève-konventionen yde hjælp til krigsfanger og civilinternerede, der ved overenskomst mellem de krigsførende parter havde fået krigsfangestatus. Hjælpen bestod i formidling af breve - der ikke måtte indeholde noget om *"Krig eller sligt"* - og afsendelse af fødevarerpakker, levnedsmiddelsendinger og tøj. Pakkerne var dels private, dels standard Røde Kors-pakker, mens tøjet - flere hundrede tons - enten var brugt eller fremstillet af frivillige overalt i landet. Endelig skulle "Kontoret" formidle alle donationer til krigshjælpearbejdet, i penge eller naturalier.

De to første områder var statsopgaver og kom næppe i konflikt med de tre principper; "Kontoret" havde dog ikke eksisteret mere end en nat over, før det kom i modsætningsforhold til dem, og det havde forbindelse med det tredje område:

fordelingen af de indsamlede midler.

De meget forskelligartede opgaver og arbejdsområder blev udpeget af Den internationale Røde Kors Komité, af Dansk Røde Kors og - især efter 1943 - den danske stat, men de havde én ting til fælles: de var ikke betalt af Dansk Røde Kors selv - hvad Røde Kors' hjælpeaktioner i øvrigt sjældent er.

Standard-pakkerne blev betalt af afsenderne, og til krigsfangepakkerne benyttede man som under 1. Verdenskrig "gudmoder"-systemet. Privatfolk og firmaer gav dog så mange penge til det generelle krigsarbejde, at ingen *"ubemidlede"* for-gæves gik til Dansk Røde Kors. Indsamlingskomiteer for de enkelte lande indsamlede meget betydelige midler, og med årene finansierede den danske stat en stadig større del af arbejdet og forsendelserne.

Det er nu engang skik i det menneskelige samfund, at den, der betaler, også bestemmer, og ifølge Genève-konventionen skal de neutrale Røde Kors-selskaber formidle alle gaver efter givernes ønske. Man understregede ganske vist, at "Kontoret"s formål var *"at centralisere alle Hjælpebestræbelser og understrege deres neutrale Karakter"*, men det skulle vise sig, at det ikke lod sig gøre i praksis.

Finland

Dagen efter "Kontoret"s åbning kom Finland og Sovjetunionen i krig; ligesom polakkerne flygtede finerne i dét, de gik og stod i, men Finlands skæbne greb i højere grad danskerne om hjertet; allerede i november havde Dansk Røde Kors fået tilladelse til en indsamling for krigsramte, og skønt tanken således ikke var

en Finlands-indsamling, blev det resultatet: på to måneder indkom 1.2 mio. kr., hvoraf ca. 92% var øremærket til Finland, og folk afleverede enorme mængder tøj.

Størstedelen af pengene gik til en ambulance - et komplet feltlazaret med medicinsk personale. Dansk Røde Kors spurgte d. 2. dec. om finnerne og russerne havde bedt Den internationale Røde Kors Komité om hjælp, og da ingen af parterne endnu havde henvendt sig, følte Dansk Røde Kors sig frit stillet; heller ikke i Komiteens historie nævnes muligheden for hjælp til de russiske sårede med et ord. Al hjælp - også i den næste finsk-russiske krig - gjaldt Finland⁴.

"Kontoret"s leder understregede i et radiointerview i januar 1940, at *"Hjælpekantoret for Krigsramte gælder alle krigsramte Lande, og ikke blot Finland. Dets Virksomhed er saaledes et Led i Danmarks Neutralitetsbestemmelser, en positiv Indsats under Røde Kors' Devise: Inter arma caritas"*⁵, men det havde ingen som helst virkning på giverne - der kom ikke en øre ind til russerne. Det burde have ført til skridt fra Dansk Røde Kors' side, især når man havde lagt så kraftig vægt på hjælpens neutrale karakter, men da der var konsensus mellem selskabet, Komiteen, giverne og den danske regering, valgte man altså at følge ikke principperne, men tidens strømninger.

Arbejdet fra besættelsen til oktober 1943

En af medarbejderne i Det gule Palæ bemærkede om morgenen d. 9. april 1940, at *"Amalienborgvagten ombyttede de smukke Gallauniformer med Bjørne-*

*skindshuerne til graa Feltuniform med Hjelm"*⁶, og det kunne også være overskriften til Dansk Røde Kors' arbejde, der forandredes på en række punkter. Danmark kunne nu ikke længere kommunikere frit med Vestmagterne og i maj blev det i samråd med Komiteen og det tyske udenrigsministerium besluttet, at censuren lige så godt kunne foregå allerede i Dansk Røde Kors; herefter foregik al brevveksling ved formularbreve på 25 ord, der via Genève sendtes videre.

En stor gruppe frivillige i Pakkeafdelingen protesterede nu mod at ordne pakker til Tyskland - 96% af de private pakker var gået dertil - men i løbet af 1940 blev det af Handelsministeriet forbudt at sende private pakker, og indtil november 1943 kunne Dansk Røde Kors kun sende pakker til krigsfanger og civilinterne-rede.

Civilbefolkningerne i de andre besatte lande led stor nød, og Dansk Røde Kors fik tilladelse til at sende fødevarer til Norge, Holland og Belgien samt til danske i de besatte og krigsførende lande; denne aktion gik dog temmelig stille af, da tyskerne ikke ønskede blæst om fødevaresituationen i de pågældende lande.

Røde Kors' mandat

Faktisk var der hul igennem utrolig mange steder, og intet var for stort og intet for småt for "Kontoret" - men ét sted kunne der opstå vanskeligheder, nemlig når der var tale om hjælp til mennesker, der kom i konflikt med den tyske besættelsesmagt. Det er derfor forbavsende, at en af de store aktiviteter fra 1942 blev pakker til norske internerede i koncentrationslejren Sachsenhausen; det var helt uhørt, at et nationalt Røde Kors-sel-

Fødevarerforsendelse til civilbefolkningen i de andre besatte lande foregik kollektivt, dvs. til ikke-navngivne personer. (Dansk Røde Kors)

skab formåede at hjælpe nogen, når de først var trådt ind bag pigtrådshegnet, og selv Komiteen var imponeret.

På dette tidspunkt gav Genève-konventionen nemlig ikke Røde Kors mandat til at yde hjælp til borgere, der var i konflikt med landets love eller siddende styre - det kom først med i den 4. Genève-konvention fra 1948. For Danmarks vedkommende blev problemet for alvor aktuelt i 1943.

Arbejdet fra oktober 1943 til kapitulationen

"Kontoret" fortsatte efter 29. aug. 1943 - og resten af krigen - sine hidtidige opgaver, men de var neutrale i den forstand, at de var til gavn for mennesker, der var ramt i flæng af krigsbegivenhederne.

Omkring 1. oktober ændredes kursen

imidlertid, og Dansk Røde Kors begyndte at opponere mod beslutninger angående *enkeltpersoner* eller *grupper*, der efter besættelsesmagtens opfattelse var dens "fjender": kommunisterne, jøderne, politiet og modstandsfolkene. Ikke blot opponerede man mod den fysiske behandling i form af krav om tilladelse til at sende mad, medicin og tøj; man forsøgte også at bryde noget af det værste ved fangenskab, nemlig fangens og de pårørendes isolation og uvished, ved at forlange brevkontakt; og endelig greb "Kontoret"s leder i flere tilfælde ind for at få omstødt tyske domme. Tyskerne var nu på retræte over alle fronter, og det medførte på én gang en skærpet kurs overfor danskerne og en gunstig forhandlingsposition.

De danske kommunister var som bekendt

interneret allerede i sommeren 1941; Dansk Røde Kors er blevet bebrejdet, at det ikke gjorde noget for dem, men interneringen var sanktioneret af de danske myndigheder, og da de som nævnt ikke var forpligtet af Genève-konventionen, er det et spørgsmål, hvor meget Dansk Røde Kors kunne have gjort. Situationen ændrede sig, da 150 kommunister i oktober 1943 blev ført til koncentrationslejren Stutthof, og efter forhandlinger mellem de tyske myndigheder, Udenrigs- og Socialministeriet sendte Dansk Røde Kors fra november 1943 indtil evakueringen af Stutthof i februar 1945 to-tre månedlige pakker, betalt af Socialministeriet.

Da de danske jøder blev taget, henstillede Udenrigsministeriet sammen med Dansk Røde Kors, at de blev interneret her i landet, og da det ikke blev efterkommet, bad de to instanser om tilladelse til at besøge Theresienstadt - et dristigt ønske i betragtning af, at Komiteen i mere end et år forgæves havde søgt om at komme ind - men det lykkedes i juni 1944⁷. Til jøderne kunne der straks sendes private tøjpakker, men ikke fødevarer; en dansk komité forsøgte alligevel, til de tyske myndigheders misfornøjelse, men ved besøget i 1944 lykkedes det at legalisere levnedsmiddelpakkerne, på betingelse af, at de blev sendt gennem Dansk Røde Kors; herefter var de internerede sikre på to pakker om måneden pro persona, indtil februar 1945, hvor krigsbegivenhederne gjorde transporten umulig.

De danske myndigheder og Dansk Røde Kors' indsats for de 2000 politifolk, der blev arresteret d. 19. sept. 1944, er så kendt, at det vist er overflødigt at omtale den nærmere. Det lykkedes at få politiets

status ændret fra politisk deporterede til civilinternerede, altså ligestillede med krigsfanger, og det reddede de fleste. Mange blev dog hurtigt meget syge, og i dec. 1944 fik man tilladelse til at hente godt 200 personer hjem. En af dem skrev senere, at politifolkene var stolte over, at "*vort lille, haardt prøvede Fædreland*" havde magtet dette "*overfor det store Tyskland*" - men netop her ligger en af forklaringerne på, at "Kontoret" i denne periode kunne overskride Røde Kors' mandat: Tyskland var ikke så stort længere.

En fjerde gruppe, som Dansk Røde Kors kom til at tage sig af, var danskere, der p.g.a. deres modstandsaktiviteter blev arresteret af tyskerne; fra august 1943 steg tallet voldsomt, men indtil september 1944 var kun 316 danskere ført til Tyskland, resten sad i tyske fængsler i Danmark; Dansk Røde Kors oprettede en ny afdeling for internerede danske, der blev forgrenet, da Frøslevlejren blev oprettet i august 1944 og igen, da de store deportationer begyndte i september - en afdeling, der faktisk hverken lå indenfor "Kontoret"s kommissorium eller havde belæg i Genève-konventionen, der jo ikke indeholdt beskyttelsesregler for landets egne borgere.

Det var først og fremmest de pårørende, man kunne gøre noget for; de tyske myndigheder nægtede ofte at oplyse, hvem der var arresteret, og mange pårørende var ikke meget for at spørge, om N.N. var arresteret - det kunne rette et uheldigt spotlight mod folk; de henvendte sig derfor til Dansk Røde Kors, og efter aftale mellem Udenrigsministeriet, der før havde fået fangelisterne, og de tyske myndigheder, fik Dansk Røde Kors fra som-

meren 1944 listerne, der blev lagt frem på "Kontoret".

Dansk Røde Kors hjalp også med formidling af breve og pakker, sørgede for lægehjælp, kosttilskud og mange andre små og store ting, der kunne lette livet for fangerne og deres pårørende. De lokale Røde Kors-formænd og "Kontoret"s leder fik tilladelse til at besøge de fængslede, hvilket fik stor betydning, da brev- og besøgstilladelse i foråret 1944 blev inddraget i længere tid; "Kontoret"s leder søgte desuden hos de tyske myndigheder at få ændret dødsdomme eller frigivet fanger, og det lykkedes i adskillige tilfælde.

I løbet af 1944 og -45 blev flere tusinde danske - trods løfter fra tyskerne - ført over grænsen. De danske myndigheder og Dansk Røde Kors gjorde hvad de kunne for at hjælpe dem ved at sende fødevarer- og tøjpakker, men kunne ikke altid sætte ind, hvor nøden var størst blandt fangerne: der blev afsendt pakker til alle, men mange pakker nåede aldrig frem på grund af tyveri eller krigshandlinger. Selv efter at Dansk Røde Kors i slutningen af 1944 begyndte at køre selv, fik man ikke lov at udlevere pakkerne til hver enkelt, og der var ingen garanti for, at pakkerne blev sendt videre til udkommandoerne, hvor de fleste fanger befandt sig. Det er en ringe trøst, når man er sulten, våd og kold, at andre har det værre, men de skandinaviske fanger var dog de eneste, der fik pakker i disse lejre, og på grund af dem - og fordi fangerne kom til Tyskland så sent i krigen - omkom kun 10% af skandinaverne, men 90% af alle andre nationaliteter.

General H. O. Hansen påpeger, at Dansk Røde Kors' mest imponerende indsats

under krigen var denne hjælp til de danske og norske, der blev ført til Tyskland - her "*var de politiske Fanger ganske prisgivet den krigsførende Magts For-godtbefindende*" uden et internationalt anerkendt regelsæt. Hvordan lykkedes det da overhovedet at gøre *noget*, i en situation, hvor andre landes Røde Kors-selskaber og selv Komiteen var magtesløs? Det var en kombination af mange faktorer: samarbejdspolitikken, målene hos de tyske myndigheder i Danmark, nazisternes større overbærenhed med danskerne og nordmændene, der trods alt var germanske folk, og sidst, men ikke mindst: de kontakter, som "Kontoret"s leder havde og samarbejdet med en række dygtige, forstandige og besindige danske embedsmænd.

Hvor nøden er størst...

Jeg har talt med flere fanger af andre nationaliteter, der havde set, at skandinaverne fik pakker og gennem trådhegnet i Neuengamme så de hvide busser køre bort med dem i marts-april -45; de undrede sig over, hvorfor der ikke blev gjort noget for *alle*, der led i lejrene. Det var - med moderne ord - et spørgsmål om ressourcer, kontaktnet og prioritering. Men havde Komiteen da ikke de to af delene og skulle den ikke, ifølge sine principper, sætte ind, hvor nøden er størst? Også det spørgsmål har flere sider. Kontaktnettet havde Komiteen; det kunne bruges til at forhandle med det nazistiske styre om at ændre de civilinterneredes status, udveksle forskellige grupper etc., men så heller ikke længere. Når det gjaldt mennesker, der var deporteret af politiske grunde, stødte Komiteen på "en mur af tavshed", beretter dens historie - den havde ikke kendskab til "Nacht-und-Nebel

Konvoj med pakker til danske og norske i tyske koncentrationslejre. Senere blev bilerne malet hvide og mærket med store, røde kors for at undgå angreb fra allierede flyvere: Mange hære på retræte er faldet for fristelsen til at bruge Røde Kors-mærket til transport, hvorved funktionen som neutralt beskyttelsesmærke blev meningsløs, og mandskabet kørte derfor med livet som indsats. (Dansk Røde Kors)

Erlaas" fra 1941⁸. Økonomiske ressourcer havde Komiteen ikke selv, ligesom Dansk Røde Kors ikke havde det - de måtte komme udefra, og de Allierede nægtede at bidrage til forsendelser til koncentrationslejrene, når Komiteen ikke kunne overvære uddelingen, og når man ikke kunne få oplyst, hvem der sad i lejrene. Og prioritering? Røde Kors-princippet "upartiskhed" er også dets Achilles-hæl, der gang på gang truer med at bringe hele ideen i fare. Røde Kors kan ikke tale højt, for det kunne medføre, at det blev sat helt ud af spillet; det har heller ikke nogen sanktionsmuligheder, hverken økonomiske eller politiske, end ikke når Genève-konventionerne overtrædes, det er staternes sag; dets eneste våben er gensidighed - men der var intet, man kunne tilbyde det nazistiske regime til gengæld for lov til at hjælpe de politisk deporterede.

Danmark havde - gennem myndighederne og gennem Dansk Røde Kors - både kontaktnet og ressourcer; hvad prioritering angik, skal man ikke overse det element af "nationalfølelse", som politimanden udtrykte ovenfor: dels havde danskerne et materielt og psykisk overskud, der satte dem i stand til at yde så gavmildt til (nogle af!) de krigsførende lande, dels kunne hverken embedsmændene eller Dansk Røde Kors passivt se på, at danske og norske borgere blev udsat for mishandling. Begge søgte de ad mange og ofte uransagelige veje at "*forhindre og lindre menneskelig lidelse*" - men gjorde de det også, "*hvor den end måtte findes*", således som det første princip kræver? Svaret er nej; ægte neutralitet og

upartiskhed ville have været hjælp også til Rusland, Polen og alle de andre stater i Østeuropa, hvor befolkningen led efter en langt større skala end i Holland, Belgien og Norge. Men her kommer afhængigheden af de statslige interesser ind: selv med den bedste vilje ville det, med Danmarks daværende politiske situation, aldrig være lykkedes Dansk Røde Kors at yde den samme indsats disse steder. Dansk Røde Kors og de danske myndigheder handlede ikke efter de ideale principper, men de gjorde, hvad de kunne i virkelighedens verden - indenfor det muliges rammer.

Barbara Zalewski

Noter

1. Dette princip hedder medmenneskelighed og har været Røde Kors' bærende idé siden 1863; de øvrige er neutralitet, upartiskhed og uafhængighed, frivillighed, enhed og almengyldighed - de tre sidste er rent organisatoriske.
2. Fra sept. 1941 "Kontor for udenlandske Anliggender og Krigshjælp".
3. 200 siders manuskript i DRK' arkiv i Rigsarkivet. General Hansen var en af de ca. 150 frivillige i DRK under og lige efter krigen.
4. André Durand: *From Sarajevo to Hiroshima. History of the international Committee of the Red Cross*. Genève 1984.
5. Oversættes almindeligvis med: "I krig - i fred - barmhjertighed".
6. Beretning fra 1945 af Ingeborg Fock, leder af Tøjafdelingen. DRK' arkiv.
7. Et besøg skulle bl.a. fastslå, hvor mange og hvem, der var deporteret - der var længe uklarhed om dette, da tyskerne nægtede at udlevere lister. Se også: H. Sode-Madsen: "Theresienstadt", Frihedsmuseets Venners Årsskrift 1991.
8. Bestemmelse om, at "politiske forbrydere" kunne interneres uden at blive registreret nogen steder; Røde Kors havde efter krigen et stort arbejde med at opspore disse fanger.

Generalfiskal Søren Kornerup - en af absolutismens uheldige høge

En moralsk fortælling.

Af mag. art. Sebastian Olden-Jørgensen

I udkanten af historikernes normale interessefelt befinder der sig nogle specialområder med deres egne traditioner og trofaste tilhængerskarer. Man kunne i flæng nævne medicinhistorie, marinehistorie og skolehistorie. Ofte dyrkes disse discipliner af personer, som man i faghistorisk bedrøvelighed måske ser lidt ned på, fordi de ikke er "rigtige" historikere, men læger, officerer og lærere med historisk interesse. Det er jo betryggende at vide, at det, der foregår udenfor faghistorikernes snævre broderskab, per definition bærer underlødighedens stigma, eller i det mindste kan affærdiges som kedeligt eller pedantisk. Og dog har fortidens mennesker næppe følt, at de bevægede sig ud i livets og samfundets periferi, når de blev syge, skulle tjene i flåden eller fik tæv i skolen!

Når man som historiker alligevel inddrager disse "sub-historiske" discipliner, så foregår det for det meste ved, at man helt (sjældent) eller delvist (oftest) læser i de relevante standard- eller opslagsværker; kildematerialet holder man sig oftest langt væk fra. Man må konstatere en utrolig blufærdighed på dette område, og dog er krydsbestøvning umådelig frugtbar. Det skal der i det følgende gives et opbyggeligt eksempel på.

Er retshistorie kun for jurister?

Navnet retshistorie stimulerer normalt

snarere historikernes gabe- end lattermuskler. Straks synes støvet og kedsomheden at sænke sig, rent bortset fra at man har en slem følelse af inkompetence, som ikke er uden sammenhæng med den afmagt, man som lægmand i dag føler overfor juridiske spørgsmål. Her bør den historiske tradition dog give os modet tilbage, og man kunne nævne Erik Arup som et eksempel på en historiker, der med stor succes anvendte lovtekster (landskabslovene) som kilder. I øvrigt er udkastet til den navnkundige Danske Lov (1683) skrevet af en historiker (Erasmus Vinding), som senere kastede sig over jura!

Og det er netop Danske Lovs forhistorie, som her skal stå som eksempel på et emne og et kildekompleks, man som historiker har en tendens til ubeset at overlade til retshistorikerne, men som det imidlertid er frugtbart at underkaste en selvstændig prøvelse.

Danske Lov 1683

Pga. Danske Lovs store betydning - i kongeriget afløste den landskabslovene som lovgrundlag, og visse paragraffer er stadig gældende - er dens forhistorie ikke blot veludforsket, men også veludgivet. Allerede titlen på den (i øvrigt fortræffelige) kildeudgave "*Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov*" afslører imidlertid, at retshistorikernes interesse

(selvfølgelig) samler sig om slutresultatet, mens selve tilblivelsesprocessen med dens om- og vildveje påkalder sig mindre interesse. Den slags kalder man i fagsproget en teleologisk synsvinkel, og den er der ikke noget i vejen med, hvis det er det endelige resultat (Danske Lovs) tilblivelse, der er hovedsagen. Og ud fra denne synsvinkel har Ditlev Tamm ret, når han i forordet til et "festskrift" for Danske og Norske Lov (1983) skriver, at Secher & Støchel og luul stort set har sagt, hvad der kan siges om den sag.

Det er imidlertid muligt at anlægge en lidt anden synsvinkel og se på, hvad disse kilder fortæller om den politiske proces i den pågældende periode. Og det gav i mit tilfælde pote! Det viste sig nemlig, at det arbejde med en lovrevision, som munde- de ud i Danske Lov, blev en slagmark for en ikke ubetydelig del af kampen om den nys indførte enevældes konkrete udformning. For at forstå det rigtigt, må forhistorien kort rekapituleres.

Baggrunden for lovrevisionen

Under den stænderforsamling, der i efteråret 1660 skulle tage stilling til landets fortvivlende finansielle situation efter afslutningen af den anden Karl Gusta^v krig (1658-60), lykkedes det en gruppe sammensvorne borgerlige og gejstlige i forståelse med hoffet at fremprovokere en revolutionær situation, hvor rigsrådet og adelen lod sig intimidere til at gå med til betingelsesløst at kassere håndfæstningen og hylde Frederik III som arve- konge til Danmark og Norge. Frederik III benyttede det påfølgende forfatnings- mæssige vakuum til at sikre sig den uind- skrænkede magt og lod i januar-februar 1661 adelstanden, gejstligheden og bor-

gerskabet underskrive den akt, der senere kaldtes enevoldsarveregeringsakten af 10. januar. Dette dokument var en blanco-check, i tidens statsretlige terminologi en *lex regia*, som uigenkaldeligt overlod al magt til kongen, men som ikke fastlagde nogen ny samfunds- eller regeringsor- den.

Man ventede derfor spændt på stænder- nes ny privilegier, eftersom de gamle privilegier jo var suspenderede sammen med den øvrige forfatning. Privilegierne skulle give det nye styre konkret form og regulere stændernes indbyrdes forhold og forholdet til den nu enevældige mo- nark. Da privilegierne af 24. juni 1661 efter nogen tøven endelig blev overleve- ret i begyndelsen af juli, afgjorde de en lang række spørgsmål. Adelen økonomiske og politiske privilegier blev stærkt reducerede, og alle stænder var med hen- syn til tjeneste og forbrydelse stillet lige overfor kongen. Det betød, at borger- og bondesønner havde samme ret til at gøre karriere i kongens tjeneste som adelens sønner, og omvendt udstraktes det adeli- ge privilegium kun ved majestætsfornær- melse at fortabe sig jordegods også til de andre stænder.

Crimen læsæ majestatis - majestætsfornærmelse

Eller hvordan var det nu med den forta- belse af jordegods? De adelige privile- giers paragraf 15, som svarede til de bor- gerlige privilegiers paragraf 11, lød: "*In- gen Adelsperson skal ved nogen Forsee- se forbyrde sit Jordegods, men Saadant skal falde til hans næste Arvinger, undta- gen Nogen befindes at have begaaet og committeret Crimen læsæ Majestatis, el- ler ogsaa at have sig saa grovelig forsee-*

at han af Kongen og Hans Høieste-Ret, efter Loven, som derom gives, dømmes, at have sit Gods forbrudt: udi saadan tilfælde skal deres Gods og Formue den Kongelige Fisco være hjemfalden."

I forhold til den hidtil gældende ret var der to ting at hæfte sig ved. For det første var der tale om en væsentlig, men ubestemt udvidelse af den række forbrydelser, som medførte fortabelse af liv, ære og gods. Ifølge den hidtil gældende retsforståelse, sådan som den kom til udtryk i tidens juridiske standard-referenceværk, Osterssøn Veylles "*Glossarium Juridico-Danicum*", var Crimen læsæ majestatis (majestætsforærmelse) identisk med begrebet "*at føre avindskjold mod riget*", og det betød ifølge samme Osterssøn Veylle at anstifte åbent oprør.

For det andet var der stillet folket en ny lovgivning på dette område i udsigt: "*efter Loven, som derom gives.*" Indtil videre eksisterede en sådan lov dog ikke, og man antog med fuld ret, at alt var ved det gamle, for det var tilfældet i alle andre forhold. Kort sagt, de eneste, der var i farezonen, var Corfitz Ulfeldt og Leonora Christine. Det skulle vise sig, at man tog gruelig fejl.

Den første lovkommission

Det forum, der skulle udforme den bebudede lov om majestætsforærmelser, var selvfølgelig den lovkommission, som kongen havde indkaldt i slutningen af februar 1661. Den bestod af 22 adelige, lærde og borgerlige medlemmer og havde som kommissorium at gøre forslag om en "*ordentlig och velfunderit Rettergangs Proces och Form*". Det lyder umiddelbart ikke så ophidsende eller problematisk, men formuleringen dæk-

ker en række varme kartofler, som snart fik den såkaldte første lovkommissions arbejde til at gå i hårdknude.

Procesretten berørte nemlig et af de centrale stridspunkter mellem adelstand og borgerstand. Efter den hidtidige lovgivning og retspraksis havde adelen haft rige muligheder for at unddrage sig sine gældsforpligtelser hos deres borgerlige kreditorer, og tiden efter svenskekrigene udviser talrige eksempler på, at det både for den borgerlige kreditor og den adelige skyldner var et overlevelsesspørgsmål at få/beholde sine penge. En ændring af lovgivningen på dette punkt havde stået højt på de borgerliges ønskeliste under stændermødet, og de 10 brave borgmestre og byfogeder i lovkommissionen så givetvis deres udnævnelse som en mulighed for at få gjort noget ved dette livsvigtige spørgsmål.

De adelige, som var i mindretal og følte sig majoriserede, klagede imidlertid i løbet af forsommeren deres nød til kongen, som fornuftigt nok reducerede lovkommissionen til en mere håndterlig størrelse (9 medlemmer).

I det fortsatte arbejde deltog ikke alle medlemmer på samme tid, og på den måde opnåede man i de enkelte tilfælde standsparitet. Og nu gik det da også rask for sig med arbejdet, hvor de adelige i øvrigt stort set måtte opgive deres hævdvundne ret til gældsunddragelse. Det er nu ikke dette interessante socialhistoriske aspekt, som skal beskæftige os her, for i august 1661 skete der noget, der virkelig satte sindene i bevægelse og gav lovkommissionens arbejde en ny dimension: Kay Lykkes domfældelse og henrettelse in effigie.

GENERAL FISCALS Project de Fiscal. R. 1777
 de of process.
 ART. I.

Fiscus — de omni rebus publicis
 et de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

Fiscalen — de omni rebus publicis
 et de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

Confiscation — de Actis, de rebus
 et de rebus publicis
 et de rebus publicis

4.
 de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

Revidering den
 Art. I.

Fiscus — de omni rebus publicis
 et de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

Fiscalen — de omni rebus publicis
 et de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

Confiscation — Excu

4.
 de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

de rebus publicis

de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

Exceptions — Revidering
 ART. I.

de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

de rebus publicis
 Souveraineté, Regalier, respect,
 et de confirmatione et place.

Generalfiskal Søren Komerups udkast af 24.10.1661 til en fiskalret blev på statskollegiets foranledning sendt til høring i lovkommissionen, hvis kommentarer i allerhøjeste grad mishagede Komerup, som lavede denne opstilling med sit eget forslag, lovkommissionens indvendinger og hans egne kommentarer til disse. Aktstykket befinder sig på Rigsarkivet: Rentekammeret 39.167 (Søren Komerups embedspapirer Litr. L)

Sagen mod Kay Lykke

Kay Lykke var en stenrig damebedærer, som aldrig ville have fået ørene i maskinen, hvis ikke han havde haft en ryggeløs og beregnende fjende. Kay Lykke havde nemlig forhindret sin ridefoged (forvalter) Peter Børting i at få en vis Hans Lauridsen, delefoged (underdommer) på Kay Lykkes gods Rantzausholm, uretfærdigt dømt til døden. Peter Børting, som Kay Lykke havde fået gift med en af sine (mange) elskerinder, tog revanche ved i juli 1661 at spille generalfiskal (offentlig anklager i sager ang. kongens ære) Søren Kornerup et kompromitterende brev i hænde. Det var et brev fra 1656, hvor Kay Lykke søgte at trøste sin elskerinde ved at fortælle, at dronningen lå i med sine lakajer.

Det famøse brev brugte man i første række til pengeafpresning, idet man fik Kay Lykke til skriftligt at tilstå, at han i drukenskab havde begået majestætsfornærmelse og derfor forbrudt liv, ære og gods. Tilståelsen indeholdt også en bøn til kongen om nåde, og der er bevaret et forlig af 28. juli 1661, hvor Kay Lykke nådigst får lov at slippe med liv og ære i behold mod at afstå stort set hele sin kolossale formue, der bl.a. omfattede de skønne hovedgårde Gisselfeld og Rantzausholm.

Kort tid efter besluttede man alligevel at lægge sag an mod Kay Lykke. Det er ikke usandsynligt, at generalfiskal Søren Kornerup har "lækket" sagen til dronningen, som derefter gjorde sin indflydelse gældende hos kongen. Kay Lykke nåede at flygte, men sagen blev ført ved højesteret med fuld musik.

Der var tale om en nøje iscenesat skue-

proces med hele folket som tilskuere. Det afgørende bevis, brevet fra 1656, blev ikke læst offentligt op, og hele retssagen blev gennemført med en formløshed og et brud med den danske retstradition, som vakte berettiget opsigt. Den 2. september kendtes Kay Lykke skyldig, og to dage senere blev hans våben sønderbrudt af skarpretteren. Næste dag blev en omhyggeligt lavet dukke i legemsstørrelse parteret og henrettet på slotspladsen i nærvær af hoffet, de højere embedsmænd, adelen, 400 musketerer, 200 ryttere og alt folket.

Der var kort sagt gjort alt for, at processen skulle gøre indtryk. Og det gjorde den! I ind- og udland mærkede man sig, at nu var der kommet andre boller på suppen. De vildeste rygter cirkulerede, adelen var slået med frygt, og man må antage, at der er foregået en hel del brevbrænding i de dage! Alle og enhver kunne nu se, at undersåtternes forhold til deres enevældige konge ikke var det samme som før. Med lidt forsinkelse blev lovkommissionen involveret, og kilderne lader anekdoterne af en indædt kamp ved hoffet.

Lovkommissionen inddrages

Den 21. oktober udgik der besked til lovkommissionen om at affatte en betænkning om en fiskalret og spørgsmålet om værdien af vidnesbyrd og andres mundtlige udsagn. Fiskalretten var den del af lovgivningen, som omhandlede majestætsfornærmelser, og det er nærliggende at se det som en opfordring til post festum at kodificere de principper, som var blevet fulgt i sagen mod Kay Lykke. Processen mod Kay Lykke var nemlig blevet ført efter principper, som stammede fra romerretten, således som den prak-

tiseredes i det tyske rige. Det indbefattede bl.a. en række af de såkaldte "*singularia*", undtagelser fra den sædvanlige procesret, såsom at ét vidne kunne være tilstrækkeligt, at reglerne for værmeting, varsling og bevisførelse kunne suspenderes, at ingen måtte påtage sig forsvaret af den anklagede, at børn kunne straffes for forældrenes forbrydelser etc.

Allerede en uge efter, den 28. oktober, forelå kommissionens betænkning, og den var et stort implicit opgør med hele processen mod Kay Lykke. Lovkommissionen havde godt nok taget udgangspunkt i romerretten (Digesta 48.4 og Codex 9.8.5) og udvidet antallet af forbrydelser, som faldt ind under majestætsfor nærmelsesbegrebet. Men for det første citerede de med flid de steder i romerretten, som manede til forsigtighed, og for det andet holdt de fast ved, at de normale regler for værmeting, proces og vidner skulle overholdes til punkt og prikke! En lille detalje, som får særlig betydning i relation til Kay Lykkes sag, er, at lovkommissærerne explicit fastslår, at det skal stå enhver frit at tilbagekalde ord sagt i fuldskab!

Der er ikke skyggen af tvivl om, at Kay Lykke ville være blevet pure frikendt, hvis han var blevet dømt efter lovkommissionens udkast. Dette får særlig interesse, når man erindrer, at fem af Kay Lykkes dommere sad i lovkommissionen. Det er følgelig berettiget at tolke dette som et vidnesbyrd om, at lovkommissionen anså Kay Lykkes sag for en helt igennem politisk retssag, som ikke skulle have lov til at danne præcedens. Ud over de skitserede juridiske retningslinjer anbefalede lovkommissionen også, at generalfiskalen, som jo havde ført pro-

cessen mod Kay Lykke, i fremtiden ikke måtte rejse nogen majestætsformærmelssag, før han havde rådført sig med generalprokuren (offentlig anklager i finansielle spørgsmål) og nogle særligt udvalgte kongelige embedsmænd! Kort sagt: retssikkerhed og bureaukratisk kontrol med sigtelserne. I den sammenhæng er det værd at mærke sig, at den sindige generalprokurator Peder L. Scavenius i denne sag var blevet tilforordnet lovkommissionen og også underskrev udkastet til fiskalretten.

Søren Kornerups projekt

Men det er ikke alt, for samtidig med at lovkommissionen udformede sit forslag, var generalfiskal Søren Kornerup i fuld sving med at skrive sit eget udkast. Han var allerede færdig den 24. oktober, og det fremgår af hans udkast, at han den 22. oktober af nogle "excellencer" havde modtaget opfordringen til at lave et udkast til en fiskalret. Disse excellencer lader sig med stor sandsynlighed identificere med kongens fortrolige, den magtfulde rentemester (højere embedsmand i skatkammerkollegiet, dvs. finansministeriet) og kammerskriver (ansvarlig for kongens personlige finanser) Christopher Gabel, og statholder i hertugdømmerne Christian Rantzau. Det var til de selv samme excellencer, at Frederik III i juli 1661 havde betroet at presse Kay Lykke for hver en klink. Man aner et trekløver af absolutistiske høge.

Kornerups udkast er den direkte modsætning til lovkommissionens tanker: Kongens ret går frem for alt, og så godt som alle de ovennævnte *singularia* er inkluderet.

Magtkampen ved hoffet

Man ser her omridset af en kamp ved hoffet. Striden har stået om det retlige efterspil af Kay Lykkes sag. I første omgang gik bureaukratiet af med sejren, idet det blev den officielt nedsatte lovkommission forstærket med generalprokurøren, der blev sat på opgaven. Lovkommissionen var fuld af kompetente jurister med bred og international uddannelse, men med dyb forankring i dansk retstradition. Efter denne afgørelse har hoffets absolutistiske høge (bl.a. Gabel og Rantzau) startet et sideløbende projekt og bedt den rabiate generalfiskal forfatte et udkast, som de sikkert skulle vide at vise kongen i et gunstigt øjeblik.

Men hvad blev resultatet? Efter fem måneder, den 24. marts 1662, fik statskollegiet (en slags "altnulig-ministerium", som bl.a. afløste rigsrådet) ordre til at drøfte Kornerups udkast. Det var en halv sejr for bureaukraterne, for statskollegiet var den instans, som afgjorde strids-spørgsmål i lovkommissionen. Statskollegiet ville imidlertid ikke udtale sig, før det havde set lovkommissionens mening om Kornerups udkast! Den 5. april udgik der besked til lovkommissionen desangående - endnu en sejr for bureaukraterne.

Kampen går videre

Lovkommissionens stillingtagen til Kornerups udkast er ikke bevaret i original, men Kornerup har lavet en afskrift af sit udkast, hvor han har tilføjet lovkommissionens kommentarer og sine egne bemærkninger til lovkommissionens kommentarer (se ill. side 16). Aktstykket er særdeles oplysende og underholdende læsning. Lovkommissionen holder stil-

færdigt men utvetydigt fast ved sine egne principper, og Kornerup raser over kommissionens forsøg på at genindføre "*forrige Vaelriges principae eller Handfestningen*". Særligt én af Kornerups kommentarer giver hele hans standpunkt i en nøddeskal: "*kongl. Mait. kand self stabilere sin Avantage, hvilket er proprium udi souveraine Puissance, ti kongl. Mait. staar intet mer in æquilibrium med hans Underdane*". Oversat til moderne dansk er det: "*kongen har ret til selv at fastsætte sin fordel, som det er passende i et enevældigt kongedømme, for kongen og undersåtterne er ikke længere ligeværdige parter*". Alle er altså ikke længere lige for loven, men kongens ret har altid en principiel forrang, som i udstrakt grad modificerer de juridiske spilleregler og suspenderer den sædvanlige retssikkerhed.

Men hvad sagde nu statskollegiet til det? Den 3. maj 1662 modtog det kongens ordre til at drøfte lovkommissionens udkast til en procesret inkl. fiskalretten, men der kendes intet resultat af evt. drøftelser. Den 13. oktober 1662 fik Kornerup dog besked om i fremtiden kun efter samråd med generalprokurør Peder Scavenius og med kongens tilladelse at anlægge sag for majestætsfornærmelse, så også på dette punkt kunne lovkommissionen og bureaukraterne notere en sejr.

I november 1662 nedsattes så den såkaldte 2. lovkommission, som i de første måneder af 1663 afleverede en revideret udgave af den første lovkommissions procesret. Den anden lovkommission gjorde uden videre den første kommissions fiskalret til sin egen. I juni 1663 tog statskollegiet stilling til et par enkelt-spørgsmål, men det var først den 9. juli 1664, at statskollegiet tog stilling til hele

Frederik III og dronning Sophie Amalie.

Frederik III's rolle ved enevældens indførelse 1660 lader sig vanskeligt bestemme præcist, men er sandsynligvis bet på egne såvel som på Frederik III's vegne. Hendes indflydelse på regeringsager synes dog at aftage kraftigt et par år e Kongelige Kronings Korte Beskrivelse 1648", Kbh. 1650, er udført af J. A. Greyss. (Det kgl. Biblioteks

ydelig. Han ønskede selv at fremstå som den passivt modtagende. Dronning Sophie Amalie havde høje politiske ambitioner efter enevældens indførelse. Billederne, der stammer fra Jesper Brochmand: "Den Stormectige Her Friderich dend Tredies billedsaml.)

procesretten inkl. Kornerups udkast. Det mest afslørende i den sammenhæng er måske, at statskollegiet altså implicit godkender lovkommissionens udkast og dens kritik af Kornerups udkast.

Statskollegiet slår bremserne i

Statskollegiets tavshed om fiskalretten er så meget mere påfaldende, som Corfitz Ulfeldts domfældelse, Leonora Christines fængsling såvel som sagen mod dr. Sperling året før var blevet gennemført efter principper, der var lige så meget i modstrid med lovkommissionens udkast, som de var i overensstemmelse med proceduren under Kay Lykkes sag. Statskollegiet var altså ganske principfast i denne sag, og der findes faktisk et eksempel på en lignende holdning i en beslægtet sag, som viser, at der var tale om en generel linje.

Da snakkehovedet og patrioten Gunde Rosenkrantz i sommeren 1664 flygtede til Sverige for at undslippe sine kreditorets og kongens uvilje, var sagen lige ved at få samme efterspil som Kay Lykkes flugt tre år tidligere. Rosenkrantz skrev nemlig små pamfletter, hvor han forsvarede sig, og fra halvofficiel side blev der gennem nogle fingerede breve, som nok er forfattede af Kornerup, lagt op til en majestætsformærmelsessag.

I begyndelsen af 1665 bad kongen statskollegiet tage stilling til en sigtelse, underforstået: han bad statskollegiet råde ham til at anlægge majestætsformærmelsessag. Statskollegiet anbefalede imidlertid, at Rosenkrantz skulle sigtes som rømningsmand efter landsloven, hvilket blot vil sige, at man skulle fortsætte med den sædvanlige procedure i gældssager mod bortrømte skyldnere! Statskollegiet

"kvalte" altså sagen mod Rosenkrantz i fødslen.

Kornerups fald

På det tidspunkt, ved årsskiftet 1664/65, var Kornerup allerede en slagen mand. Fortiden havde indhentet ham. Som tak til ovennævnte Peter Børting for Kay Lykkes kompromitterende brev havde Kornerup nemlig hjulpet Børting med at få ram på deflegod Hans Lauridsen. Der var simpelthen blevet begået justitsmord på Lauridsen, og det var Kornerup, der havde gjort det muligt ved trusler og ved ulovligt at afskære Lauridsen fra at appellere dødsdommen. Lauridsens enke førte sammen med nogle venner sagen videre, og i sommeren 1663 blev der anlagt sag mod Kornerup ved en kommissionsdomstol, og han blev frataget sine beføjelser som generalfiskal. Allerede deri, at der blev nedsat en kommissionsdomstol, kan man se kongens forsøg på at skåne Kornerup.

Kommissionsdomstolen dømte Kornerup i kongens "nåde og unåde", dvs. kendte ham skyldig, men overlod kongen afgørelsen, fordi Kornerup var i for stor gunst ved hoffet, til at man selv turde dødsdømme ham. Kongen bad nu næsten alle sine topembedsmænd og rådgivere om deres mening, men ingen ville vaske Kornerup ren.

Til sidst bad kongen i maj 1664 højesteret tage stilling for dog at give sagen en regulær afslutning. Højesteret mente ikke, at der var nogen paragraf, der direkte passede, men det nærmeste var nok at dømme Kornerup for forsætligt manddrab: af med knoppen! Af de 13 voterende højesteretsdommere var de 5 forhenværende eller nuværende medlemmer af

lovkommissionen, og resten sad i statskollegiet. Det er karakteristisk for hele sagsforløbet, at "dommen" ikke står i højesterets dombøger: der var nemlig i grunden ikke tale om en dom, men om en sagkyndig udtalelse. Kongen benådede Komerup - på dronningens forbøn!

Da statskollegiet i juli 1664 så nonchalant forbigik Komerups udkast til en fiskalret, var det altså bl.a., fordi disse kongens betroede topembedsmænd allerede havde knækket generalfiskalen endegyldigt. Komerup fortsatte som en slags juridisk rådgiver for dronningen, og hun skaffede ham hans gamle indtægter tilbage, men han fik ingen indflydelse på lovkommissionens videre arbejde og kom aldrig igen til at spille en politisk rolle. Lovkommissionen og statskollegiet havde altså med held modsat sig det alvorlige angreb på borgernes retssikkerhed i forhold til konge og stat, som Komerup stod for.

Kongeloven

Dette kaster måske et nyt lys over det bredere forfatningsspørgsmål. Komerup var nemlig ikke kun fra sidelinjen involveret i lovkommissionens arbejde. I sine velmagtsdage i 1662/63 deltog han også i arbejdet på en ny forfatning. Enevoldsarveregeringsakten havde nemlig lovet, at kongen ville sikre successionen ved en arvelov, og uden at forfølge dette spørgsmål i detaljer, så skal det her være nok at sige, at Søren Komerup og en eller flere andre (måske Erasmus Vinding) i 1662/63 sad og puslede med en ultra-absolutistisk latinsk kongelov, som bl.a. udmærker sig ved en gennemgående frygt for, at embedsmændene i den daglige administration skal tilrane sig en del af kon-

gens absolutte magt. Det var netop i tiden omkring Komerups fald, at Frederik III overdrog den begavede, ivrige og ambitiøse vintappersøn Peder Schumacher i dyb hemmelighed og i nært samarbejde med kongen alene at udforme en kongelov.

Konklusion

Jeg tolker dette billede således, at der i de første år efter enevældens indførelse foregik en heftig omend dulgt kamp om det ny styres praktiske konsekvenser. Kampen stod mellem, hvad man kunne kalde "hoffets høge" og "den bureaukratiske opposition". Et af stridspunkterne var kongens forhold til undersåtterne i retlig henseende, og her var det intet mindre end undersåtternes retssikkerhed i forhold til kongen og staten, der stod på spil. Kampen udspillede ved hoffet, hvor man kun svagt aner den, og i lovkommissionen og statskollegiet, hvor rigets øverste embedsmænd på tværs af sociale skel fandt sammen i en fast, fælles front mod de uoverskuelige konsekvenser af den korerupske absolutisme.

Kongeloven, sådan som Frederik III og Schumacher udformede den, er formelt set et nederlag for den bureaukratiske opposition, fordi den fastholder en ekstrem kongelig magtfulde. Reelt set var det imidlertid en delvis sejr. I praksis havde den bureaukratiske opposition nemlig vundet over hoffets høge og tvunget Frederik III til at løse problemet med magtens og successionens sikring på en måde, der ikke bragte den traditionelle retssikkerhed og rigernes enhed i fare. Kongeloven blev nemlig holdt hemmelig i over en menneskealder, og det var også nødvendigt, hvis kontrasten mellem ene-

Der synes ikke at findes noget portræt af Søren Komerup, men til gengæld er der opsat hele to epitafier over ham i Glostrup kirke.

Søren Hansen Komerup (1624-74) syntes omkring 1660 at være forudbestemt til en særdeles ordinær akademisk løbebane: dimmitteret 1648 fra Roskilde skole, hvor han kort efter blev hører (lærer) og i 1654 konrektor. Inden da havde han gjort studierejser til Leipzig og Leiden og havde 1655 taget magistergraden ved Københavns universitet. Hans studium var retsvidenskab. I forbindelse med statsomvæltningen 1660 indsendte han i lighed med så mange andre forslag til forbedring af statsstyrelsen, særligt finanserne, men det var næppe disse forslag alene, som gjorde, at han i sommeren 1661 kunne gøre springet til kongens tjeneste og blev udnævnt til generalfiskal og procederede mod Kay Lykke, da denne anklagedes for majestætsfornærmelse. (Foto: N.H.Frandsen)

vældens teori, som kongeloven beskrev den, og enevældens praksis, som den kom til udtryk i regering, retspleje og administration, ikke skulle blive til et politisk problem.

Set ud fra dette synspunkt bliver lovkommissionen et af brændpunkterne i den tidlige enevældens udvikling, og Søren Komerups fald bliver et ikke betydningsløst led i den proces, som var med til at gøre den danske enevælde så teoretisk frygtindgydende, men i praksis ret paternalistisk og "mild". Det er ikke kun de "fromme" og "milde" konger, men også en række standhaftige og pragmatiske

embedsmænd, som skal have æren for kontinuiteten i retsudøvelsen hen over enevældens indførelse.

Og hvad er så moralen? Der er to moraler. For det første, at retshistoriske kilder og ikke kun retshistoriske håndbøger og oversigtsværker har krav på historikernes opmærksomhed. For det andet, og det er måske ikke det mindst opmuntrende, så er det altså muligt for topembedsmænd at være et bolværk om retssikkerheden, selvom de skyldige ikke altid får den straf, de fortjener.

Sebastian Olden-Jørgensen

Noter

Fremstillingen ovenfor bygger på kapitel 5 i Sebastian Olden-Jørgensen: *Studier i den tidligste danske enevældes konsolidering 1660-65*. Konferensspeciale, Institut for Historie, Københavns Universitet 1991.

Litteratur og trykte kilder i udvalg:

Bruun, Christian: *Gunde Rosenkrantz*. Kbh. 1885.
Bruun, Christian: *Kay Lykke*. Kbh. 1886.
Ellehøj, Svend: *Rettens forhold til regeringen*. I: Bagge, Povl m.fl. (red.): *Højesteret 1661-1961*. I-II, Kbh. 1961.
Fabricius, Knud: *Kongeloven*. Kbh. 1920.
Iuul, Stig: *Kodifikation eller kompilation*. Kbh. 1954.

Jørgensen, A. D. (udg.): *Kongeloven og dens Forhistorie*. Kbh. 1886.

Lindbæk, J. (udg.): *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676*. I-II, Kbh. 1903-10.

Secher, V. A. & Støchel, Chr. (udg.): *Forarbejderne til Kong Kristian den Vs danske Lov*. I-II, Kbh. 1891-94.

Tamm, Ditlev (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år*. Kbh. 1983.

Utrykte kilder på Rigsarkivet:

Rentekammeret 39.167 (Kammerrettens arkiv, Søren Komerups embedspapirer).
Kongehusets og rigets arkiv C 4, Processer 1662-1772, sagen mod Søren Komerup.

DSB - en hovsaløsning?

Den danske statsbanedrift fejrer 125 års jubilæum i 1992. Arkivar ved Landsarkivet for Sjælland, Steen Ousager redegør for de udviklingslinier og den debat om stats- kontra privatdrift, der ledte frem til statens overtagelse af driften af de jysk-fynske baner i 1867.

Jernbanæraens begyndelse tidsfæstes normalt til 1825, hvor banen mellem Stockton og Darlington i England blev indviet. På det europæiske kontinent fik de større centraleuropæiske stater damplokomotiv-baner gennem 1830'erne med Belgiens og Tysklands som de første, og i 1840'erne var turen kommet til Danmark og Schweiz. I 1850'erne og 1860'erne holdt jernbanen også sit indtog i de resterende stater: Norge, Sverige, Portugal, Spanien og Grækenland.

Hvem stod bag disse baner, hvor fandtes ideerne, visionerne og ikke mindst pengene til disse stærkt kapitalkrævende projekter? Fra en af vognene i indvielses-toget på Stockton-Darlington-jernbanen havde der vajet en fane med påskriften "*Periculum privatum, utilitas publica*" dvs. "Privat forsøg, offentlig nytte". Og privatforsøg blev det foreløbigt, selv om Belgien anlagde et statsbanesystem i 1830'erne.

1840'erne blev derimod en periode, hvor man reagerede mod den hæmningsløse private spekulation, der havde fundet sted indtil da. Eksempelvis nationaliserede Østrig alle sine jernbaner og byggede selv videre. I Sverige planlagdes hovedbanerne, det såkaldte stambanenet, omkring 1850, og samtidig udbyggede preusserne det statslige banenet for fuld kraft. Tendensen syntes dog i 1850' og 1860'erne på ny at gå den anden vej for

så at svinge tilbage i 1870'erne igen.

Først fra 1890'erne synes tendensen klar. Der begynder etableringen af de store overordnede statsbaneadministrationer med Schweiz i 1892. Så følger Italien 1905, Tyskland 1919, Østrig 1924, Frankrig 1938, Holland 1939, Spanien, Portugal og England i slutningen af 1940'erne¹.

Organisatorisk havde jernbanespørgsmålet således været en hård nød at knække. Derfor er det bemærkelsesværdigt, at Danmark valgte side allerede i 1861-67 ved reelt at indføre statsbaneprikket for principielt alle typer baner - også de sekundære.

De første baner

Diskussionen om stats- eller privatbaner var imidlertid også i Danmark meget ældre. Faktisk blev spørgsmålet drøftet allerede i 1835, da de første planer og regeringsinitiativer vedr. jernbaner i det danske monarki blev fremført. Den første danske jernbanelov, der udkom i 1840, holdt sig imidlertid på privatprincipets grund og nævnte intet om en evt. senere statsovertagelse, hvilket ellers havde været diskuteret i Jernbanekommissionen, det organ regeringen havde nedsat til at beskæftige sig med de jernbaneplaner, der så småt var at dukke op². Alt i alt var sigtet med denne bekendtgørelse at opmuntre private investorer ved at stille

dem så gode betingelser i udsigt som muligt. Tiltroen til aktieselskabet som problemknuser var stor.

Regeringen fik, hvad den ville have: en bane fra Kiel til Altona i 1844, men i realiteten var den offentligt ejet: Regeringen var største aktionær, og sammen med kommunalbestyrelserne i Altona og Kiel ejede det offentlige omkring 2/3 af aktiekapitalen. Desuden var statutterne for selskabet stærkt påvirket af den danske regerings repræsentant, der som kommissarius - det organ, der førte tilsyn med selskabet for regeringen - betonedede, at det skulle være muligt at føre effektivt tilsyn og kontrol med selskabet.

De store kapitalbehov i forbindelse med baneanlæg kaldte også på statslig offervillighed, sådan som en række jysk-fynske kommunalbestyrelser i 1844 og stænderforsamlingen i Viborg i 1846 foreslog det. Men initiativtagerne til København-Roskilde banen, der var at finde i kredsen omkring Industriforeningen i København, skulle ikke nyde noget af et sæt statutter, som dem der var blevet gennemført for Kiel-Altona banen. De henviste til, at der dér var tale om et halvoftentligt foretagende. De afviste derfor regeringens udspil, som de hævdede ville lamme deres handlekraft³.

Samarbejdet mellem de statslige myndigheder og det private selskab for København-Roskilde banen knagede altså fra begyndelsen, fordi staten søgte at stille krav om tilsyn, som, indrømmer kommissarius, der ikke hidtil havde været lovgrundlag for: "Ej alene for borgerens liv og velfærd, for hvilke slige anlæg kunne blive særdeles vigtige, og ikke alene den betydelighed som de have

for forbindelsen mellem statens dele og mellem disse og udlandet, men også størrelsen af de fonds som et sådant foretagende udfordrer, gør det nødvendigt, at staten må forbeholde sig et gennemgribende kontrol med anlægget af en bane og dens bedrift."⁴

Imidlertid kunne det private selskab ikke uden statstilskud arbejde videre med den planlagte forlængelse til Korsør, og derfor gav regeringen i november 1846 tilsagn om, at staten ville tegne aktier for 25% af det nødvendige beløb under visse forudsætninger, bl.a. statutændringer sådan som kommissarius P. G. Bang havde argumenteret for⁵. I 1848 fik Det sjællandske jernbaneselskab nye statutter; Bang og Jernbanekommissionen af 1835, der virkede som en slags trafikministerium, var ved at vinde slaget⁶.

Der kan ikke herske tvivl om, at Jernbanekommissionen fortløbende havde statsbaneprikket under vedvarende overvejelse, men at bl.a. hensynet til den forventede rentabilitet spillede en stor rolle:

Det kom frem, da kommissionen behandlede et Klampenborg-bane projekt i 1845. Det så ud til at ville blive en pengemaskine, og i statsrådet drøftedes derfor at lade staten overtage banen efter et vist åremål⁷. Var økonomien i orden, kunne der altså være grund til for staten at overtage jernbanedriften, men som det fremgår, var det altså ikke det normale.

Efter 1849: Liberalister vil have statsbaner

Efter krigen 1848-50 var det de national-liberale og dermed privatdrifts-orienterede, der var kommet til magten. To af

dem, en postembedsmand Fr. Klee og naturvidenskabsmanden og folketingsmedlemmet C. N. Paulsen udgav ikke destomindre allerede i 1850 en pjece, der skulle komme til at udstikke de synspunkter, der skulle dominere de næste årtiers jernbanedebat i Danmark. Grundsynspunktet var, at den kolossale investering principielt måtte overlades til staten. Men selv om de anså den belgiske løsning for optimal, mente de ikke, at den model p.t. var realisabel af økonomiske grunde. For derfor at anspore private udenlandske investorer, lod de skriftet oversætte til engelsk.

Også selskabet bag Roskilde-banen havde - i 1851 - søgt kontakt med engelske entreprenører for at få banen videreført til

Korsør. Også i dette tilfælde ønskedes statsstøtte, og det var anledningen til, at finansministeren overraskende udtalte, at det nok ville have været bedst, hvis statens finansielle situation havde tilladt et statsbaneanlæg.

Det var kommet dertil, fordi der i regeringen var nogen usikkerhed om, hvordan man administrativt skulle gribe koncessionsansøgningen an. Sagen var så blevet forelagt generalprokurøren, statens juridiske rådgiver. Han konkluderede, at der måtte være tale om et lovgivningsanliggende, fordi det ville berøre så mange mennesker, ejendomsforholdene mange steder og i det hele taget landets næring. Men ikke mindst, hævdede han, skulle rigsdagen have lejlighed til at afgøre

Regeringen stillede meget tidligt krav om uniformering af banernes personale. De ansatte ved de sjællandske baner fik det fra midten af 1850'erne, og selvfølgelig skulle også de ansatte ved statens baner have det fra 1867. Stationspersonale samlet i Vejle 1877. (Jernbanemuseet)

spørgsmålet: statsbaner eller ej⁸.

Både finansministeren, grev Sponneck og generalprokurøren, Tage Algreen-Ussing var eller havde været frontkæmpere for den nationalliberale bevægelse og for økonomisk liberalisme. Grev Sponneck var på dette tidspunkt en ledende politiker, kendt som de liberale ideers første teoretiker og talsmand i Danmark. Men med sit blik for betydningen af et moderne transportvæsen, blev han og hans regering altså den, der ikke destomindre skulle formulere synspunktet om det hensigtsmæssige i statsbaneanlæg⁹.

Med henvisning til finansernes stilling slog indenrigsministeren derfor fast, at når man skulle vælge den næstbedste løsning, så måtte det kunne stå regeringen frit at overtage banen, "til hvilken tid det måtte ønskes"¹⁰. Det var dette vigtige princip, der året efter blev tilføjet statutterne for den helt privatejede sydslesvigske bane. Retten til at overtage aktierne - indløsningsretten - skulle gælde efter 14 år, og så var statutterne i kontrolmæssig henseende i øvrigt blevet strammet endnu engang. Men meget modvilligt havde man også måttet acceptere anlæg af en sidebane, der ville lette forbindelsen til det forhadte Tyskland¹¹.

Jernbanebyggeri på basis af privat kapital opridsede således tydeligt det skisma¹², staten stod i, når dens synspunkter skulle fremmes, og spørgsmålet var jo også, om stramningen af reglerne for tilsyn var tilstrækkelig - og om de ville blive overholdt?

Entreprenørerne kan ikke opfylde kravene

Med lov af 27. februar 1852 kunne Ros-

kildebanen forlænges til Korsør mod en rentegaranti fra staten. Men under anlægget kom det til en række konflikter mellem entreprenørerne og regeringen ved dens tekniske konsulent, generalmajor J. C. F. Dreyer. Desuden måtte det engelske selskab opgive at fuldføre anlægget, og lige netop det markerede en af den slags situationer, staten med sine regler så omhyggeligt havde villet undgå.

Det var erfaringerne herfra, Dreyer øsede af, da han - igen som regeringens tekniske konsulent - skulle rådgive om den kontrakt, der skulle indgås med den engelske entreprenør, Peto, Brassey and Betts om de jysk-fynske baner i 1853. Det var også ham, der slog på, at det ikke var nok blot at føre skærpet tilsyn med anlægsarbejdet, men også med driften, når banerne til sin tid skulle åbne, og at regeringen skulle kunne stille særlige krav: F.eks. til uniformering af personalet og regeringsgodkendelse ved ansættelse af de øverste embedsmænd.

Dreyer fremsatte sine synspunkter omtrent samtidig med, at det sjællandske selskab fik ændret sine statutter som følge af forlængelsen til Korsør og den statslige rentegaranti. Det indebar bl.a., at regeringen fik ret til at vælge en af de tre direktører.

Samtidig viste det sig, at Petos tilbud i Jylland forekom for dyrt. Blandt regeringens rådgivere og konsulenter taltes der derfor om statsanlæg, og faktisk fremsattes i 1856 for første gang i Folketinget et - privat - forslag om anlæg af disse baner som statsbaner. I 1860 var regeringen parat med et lignende forslag, men linieføringsspørgsmålet, der havde raset i næsten et årti, var endnu ikke afgjort, og

forslaget blev hurtigt nedstemt. Men efter regeringsskiftet tog D. G. Monrad som indenrigsminister fat. Han ville et politisk kompromis i den sag og satte nu Dreyer til igen at undersøge mulighederne.

Dreyer sad også i direktionen for det private sjællandske selskab som statens repræsentant, men alligevel mundede undersøgelser ud i, at han i november 1860 foreslog, at de jyske baner blev anlagt for statens regning, og at der konstrueredes et særligt driftsselskab. Det svarede i grove træk til nogle af de synspunkter han havde formuleret i 1853. Og samtidig var det et signal til det sjællandske selskab: Dreyer havde nemlig ikke foreslået, at dette selskab blev inddraget, selv om det sad inde med den jernbaneekspertise, der befandt sig i Danmark.

Peto blev nu indkaldt til et møde, der varede i to dage i december 1860. Dreyer var en ledende kraft på det møde, der tog udgangspunkt i, hvilke betingelser der skulle stilles til Peto, hvis principperne skulle fortsættes, særlig mht. en evt. senere statsovertagelse. Men Peto var ikke imødekommende nok, og det afgjorde så sagen, idet Dreyer allerede havde påvist, at det ville være en anelse billigere at vælge statsbaneanlæg og etablering af et særligt driftsselskab¹³.

I marts 1861 udkom loven om de første statsbaneanlæg i Danmark. Det var den 3. lov, der omhandlede de jysk-fynske baner; den afløste loven fra 1857, der havde erstattet den fra 1853, og baggrunden var altså ønsket om en bestemt politisk acceptabel linieføring i et projekt, hvis gennemførelse under alle omstændigheder

afhang af offentligt tilskud eller garanti.

Og netop kravet til linieføring havde regeringen ikke fået igennem i Slesvig, hvor Peto til gengæld ikke krævede ofre af regeringen. I stedet for en bane gennem landsdelens byer skulle den anlægges inde i landet med stikbaner til Tønder, Åbenrå og Haderslev. Regeringen stillede derfor en lang række krav til dette selskabs statutter, der dels søgte at imødegå de vanskeligheder, som linieføringen kunne stille de nævnte købstæder i; dels gik den langt videre med sine krav end tilfældet tidligere havde været på Sjælland:

Bl.a. krævedes det, at "Der påhviler entreprenørerne den almindelige forpligtelse med første afgående ordinære banetog at befordre alle de personer, der i rette tid indfinde sig på stationerne til befordring ad jernbanen. Der skal til den ende stedse med persontogene og de blandende tog medføres et sådant antal vogne, som nærmere af vor kommissarius bestemmes, og desuden på alle stationer ved købstæder samt på alle forbindelsesstationer være vogne i reserve."¹⁴

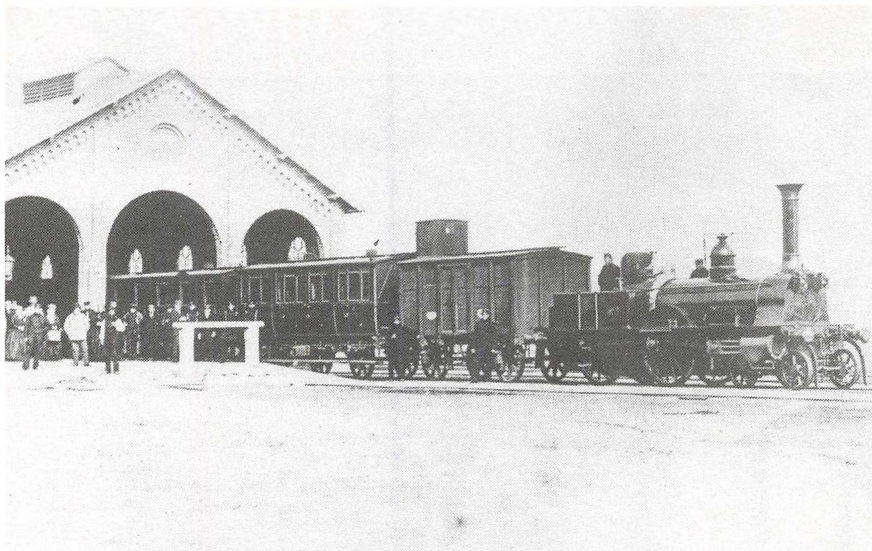
Kort sagt vidnesbyrd, om at regeringen ønskede at kunne regulere enhver detalje i jernbanedriften også uafhængigt af ethvert rimeligt kommercielt hensyn for at tilgodese fællesskabets interesser. Samt, at der var grænser for, hvor langt regeringen kunne komme, når der var tale om private baneanlæg: Peto afviste dette og mange andre krav.

Tietgen og Estrup går ind i sagen

I den kongerigske del blev etableringen af Det danske Jernbanedriftsselskab imidlertid en fiasko. Ideen om at forskel-

Forløberen for det moderne DSB, der organisatorisk etableredes i 1885, findes i det statselskab, der i 1867 overtog driften af de jysk-fynske baner, og som nogle få år senere antog navnet: De danske Statsbaner. Der findes kun få billeder fra denne epoke: Et af dem er fra Hobro, formentlig i 1870'erne. (Lokalhistorisk Arkiv for Arden, Hobro og Løgstør)

Regeringen forsøgte så vidt muligt at få udformet statutter, der gjorde et effektivt statsilsyn muligt. Men ved helt privatejede baner lykkedes det ikke, og samtidig måtte man acceptere en linieføring, der ikke var ideel for et samfundsmæssigt helhedssynspunkt. Anlægget i 1860'erne af baner i Nordslesvig var et eksempel herpå. Regeringen havde været imod stikbanerne til Tønder, Haderslev og Åbenrå. Fotografiet er fra Tønder banegård ca. 1880. Lokomotivet på billedet havde været i funktion siden banens åbning i 1864. (Historiske samlinger, Åbenrå)

lige private interesser skulle kunne regulere hinanden, havde fra begyndelsen fået et alvorligt skud for boven, idet entreprenøren stik mod hensigten omtrent blev eneaktionær¹⁵.

Og så var der statutgodkendelsen. Den kontrollerende ingeniør, ingeniørkaptajn Niels Henrik Holst, der igennem længere tid havde assisteret major Dreyer, krævede en lang række stramninger i tilsynet. Ligeledes ønskede han, at Indenrigsministeriet fik tillagt ret til bl.a. at kræve lokomotiver og vogne fornyet, når det var nødvendigt¹⁶. Men atter havde det vist sig vanskeligt for regeringen at nå så langt som ønsket.

I 1862 overtog Holst ved siden af den

tekniske også den økonomiske kontrol med selskabet og engagerede sig øjensynlig dybt i arbejdet. I 1865 opsummerede han sit indtryk af driftsselskabet over for indenrigsministeren og konkluderede i en meget skarp kritik af hele arrangementet, at det nu var på høje tid at finde en løsning.

Direktionen hindrede statens kontrol, fortsatte han, og konkluderede, at staten måtte overtage driften, så meget mere som det jo var staten, der havde betalt anlægget. Han supplerede synspunktet med en række principielle overvejelser: "Staten, der tillige tager de indirekte fordele i betragtning, kan derimod for en del se bort fra det direkte udbytte og således

ved nedsættelse af taksterne forøge jernbanernes gavnlige indflydelse."

Men han indså også, at statsbane-DRIFTS-princippet kunne være en svær kamel at sluge og prøvede derfor at komme kritikere af dette princip i forkøbet ved at foreslå private selskabers organisationsprincipper overført til et sådant selskab, der skulle undgå de pensionsberettigede embedsmænds byråkrati¹⁷.

Det var embedsmanden med den militære baggrund, der talte. Det var løbende embedsmændene, der havde talt for statsbaneanlæg og -drift, og vel havde også politikerne om end lidt modstræbende accepteret, at det i visse tilfælde kunne komme på tale med statsbaneanlæg. Men endnu var det langt fra nogen selvfølge, at også driften skulle være statslig. Faktisk tydede alt på, at et sådant princip var politisk uacceptabelt.

Der var da også bestræbelser igang for at styrke privatprincippet i dansk jernbanedrift. Bag disse stod bl.a. Privatbankens grundlægger, C. F. Tietgen. Han havde været med i bestyrelsen for Det sjællandske Jernbaneselskab, men var efter 4 år udtrådt i 1864 i protest mod dets konservative og passive ledelse.

Fra England var han bekendt med jernbanernes betydning og bagsiden af jernbanernes indbyrdes konkurrence, så i 1865 tilbød han Peto (der benyttede Privatbanken), Det sjællandske Jernbaneselskab og regeringen at samle alle landets jernbaner i et stort privat driftsselskab. Selskabet skulle så bygge videre, bl.a. på en bane syd over via Lolland¹⁸.

Det så den nye indenrigsminister J. B. S. Estrup også positivt på. Han havde nære

kontakter til Tietgen og i øvrigt det samme syn: nemlig at jernbanerne skulle benyttes til ophjælpning af landet, og at banebyggeriet burde forceres uden smålig hensyntagen til øjeblikkets rentabilitet.

Spørgsmålet om overtagelse af de jyskfynske baner og dannelsen af et landsdækkende jernbanedriftsselskab fremkom da også i folketinget kort efter regeringskiftet i november 1865, som et ændringsforslag fra Estrup til det private lovforslag om en sjællandsk sydbane. Men ved 2. behandlingen i januar 1866 trak Estrup det pludselig tilbage. Han begrundede det sidste med, at forhandlingerne om et private driftsselskab, "...ere i den grad svævende, at der endnu ikke kan siges noget bestemt herom...".

Og svævende var det: I folketinget gav han ikke nogen konkrete oplysninger, og i det hele taget ville han intet skriftligt give fra sig¹⁹. Alt tyder derfor på, at det omtalte, lidt mystiske selskab nok var det, der indgik i Tietgens plan. Formentlig havde Estrup fået kolde fødder, eller måske havde de involverede alligevel ikke kunnet blive enige. Umiddelbart efter stiftede Tietgen da også DFDS, der i den kommende tid, bl.a. sammen med det sjællandske jernbaneselskab, skulle sætte sig tungt på landsdelstrafikken.

Striden om den sjællandske sydbane

I september 1866 blev det klart, at Peto var i økonomiske vanskeligheder. I Indenrigsministeriet var holdningen den, at det kunne være en opgave for Det sjællandske Jernbaneselskab at overtage driftsselskabets aktier og anlægget, og at regeringen skulle yde bistand hertil²⁰. Som ved juletid 1865 var den over-

vejende stemning, også i Folketinget, faktisk for at lægge alle jernbaner i Danmark ind under et styre, ikke mindst af hensyn til etableringen af hensigtsmæssige landsdelsforbindelser²¹.

Atter havde det altså vist sig, at de opstillede regler ikke kunne imødegå det, de var til for, og en vis panik syntes at kunne anes i regeringskredse. Samtidig var det en kendsgerning, at kæmpeinvesteringerne i de jysk-fynske baner ikke havde givet noget videre afkast, og slet ikke til staten.

Det sjællandske Jernbaneselskab fornemmede da også, at det stod i en gunstig position, og det stillede derfor yderligere betingelser, uanset den bestående kritik af selskabet, der ikke var meget for offentlighedens planer om udbygning. Det gjaldt ikke mindst i sagen om en sydbane, som selskabet, hvis det absolut skulle være, forestillede sig tilsluttet i Ringsted for at opnå de størst mulige fordele ved fællesdrift Ringsted-København, men hvor regeringen ville have, den skulle udgå fra Viby og så i øvrigt føres videre end til Vordingborg. Regeringen ville altså have en sydbane som en hovedforbindelse til det sydlige udland; det sjællandske selskab ville tjene penge på en udbygget bane til Korsør, hvorfra man så kunne sejle til fx. Kiel²².

Trods den grundlæggende trafikpolitiske uenighed følte regeringen sig øjensynlig trængt af selskabet, der nu kædede løsningen af det jysk-fynske spørgsmål sammen med sagen om en sydbane²³. I januar 1867 fremsattes således samme dag både lovforslag om SJS-overtagelsen af de jysk-fynske baner og SJS-koncession til en sydbane²⁴.

To private hovsa-forslag

Hermed havde regeringen gjort, som den forventede, der var politisk flertal for, nemlig at foretrække privatprincippet²⁵. Men regeringen havde ikke taget højde for, at der i begge rigsdagens ting var voksende irritation over Det sjællandske Jernbaneselskab. Den 4. februar 1867 indbragtes overraskende to private lovforslag om statsovertagelse af de jysk-fynske baners drift. Foreslagene kom fra to rigsdagsmænd, der tidligere havde været fortalere for privatprincippet.

Den ene var borgmester i Horsens og medlem af Landstinget Chr. v. Jessen. Han foreslog, at de jysk-fynske baner blev overtaget midlertidigt af staten, foreløbig til alle anlæg var fuldført. Hovedsynspunktet var således at sikre en effektiv kontrol med anlægsentreprenørernes arbejde, den snart klassiske problemstilling, som siden Korsør-banens anlæg havde trængt sig mere og mere på. Det andet forslag stammede fra C. N. David, 1830'ernes liberale bannerfører, der nu foreslog permanent statsovertagelse²⁶.

På det punkt havde jernbanesagen således øjensynlig bragt skred i de gængse ideologiske holdninger, og samtidig var der opnået overensstemmelse med den ny bevægelse, som Estrup repræsenterede i regeringen, godsejernes nye højre. Det var ikke mindst disse kredse, der i de kommende år skulle stå bag de mange forslag om baneanlæg, der da myldrede frem.

Den 14. marts 1867 udkom loven. Den byggede på Jessens forslag, og gentog de argumenter, som Holst havde fremhævet i 1865. Hen på sommeren kom så også loven om en sydbane, og den demonstre-

rede, at man på samme tid havde opnået at slippe ud af SJS-grebet. Det sjællandske Jernbaneselskab var end ikke nævnt.

Pr. 1. september 1867 var statsinstitutionen De jysk-fynske Jernbaner, fra 1874 De Danske Statsbaner i Jylland-Fyen en realitet. En enhedsbestyrelse af de danske jernbaner havde man vel ikke fået, men det var nu åbenbart, at det ikke var det Sjællandske Jernbaneselskab, der skulle stå for jernbanedrift i Danmark. Embedsmændenes holdning til dette selskab var ved at sejre, og i 1880 indløste regeringen, anført af Estrup, aktierne. Enhedsbestyrelsen af Danmarks jernbaner var nu en realitet - ledet af Dreyers elev, N. H. Holst, der i 1889 efterfulgtes af endnu en ingeniør fra militæret, I. V. Tegner²⁷.

Forudsætningerne på plads

Politikerne havde overvejende, såvel i 1840'erne som i 1850' og 1860'erne været tilhængere af privatanlæg i overensstemmelse med et liberalistisk grundsynspunkt. Men besværlighederne med de private entreprenører og de sjællandske baners konservative, overskudsbevarende forretningspolitik var med til at opbløde de ideologiske standpunkter, hvortil kom, at jernbanedrift i Danmark under alle omstændigheder hidtil havde krævet en eller anden form for offentlig tilskud. Holdningsændringen skete samtidig med, at statens økonomiske situation var blevet bedre, og samtidig med at folk som Tietgen og Estrup havde fået øjene op for værdien af et effektivt transportsystem til landets udvikling.

Jernbanetrafikken i Jylland.

Overdriftsinspektøren telegraferer Kl. 9:

Forrygende Snestorm, Snelæg paa alle Baner, Driverne i Vendfysfel 30 Fod høje. Tog 1 ikke afgaaet, Tog 7 ikke ankommet, Tog 9 afgaaet, ikke ankommet, Tog 14 ankommet, men ikke afgaaet, Tog 27 hverken ankommet eller afgaaet, Tog 31 sidder fast i Tog 43. Alle Sneplougene indefaete. Alt maa kastes.

Kl. 10¹/₂. Snestormen vedvarer. Linjerne: Nyborg—Strilb, Frederikshavn—Kolding. Skanderborg—Herning, Randers—Grenaa, Randers—Ringkjøbing, Ringkjøbing—Tarm, Tarm—Esbjerg og Esbjerg—Kolding ufremkommelige. Resten planmæssig. Hestebanen ved Middelfart ventes rydde: i Dagens Løb.

Kl. 12. Vejret beklager sig*). Der arbejdes med fuld Kraft paa Rydningen. Det gaar godt.

Kl. 3. Tøvejr. Vedholdende Regn. Alle Linjerne planmæssige.

Kl. 7. Atter forrygende Snestorm fra N. N. Øst. Udfigterne ere slette. Mændshøje Driver. Alle Tog indfillede.

Kl. 9. Slet ingen Udfigter.

*) Trykfejl. Bedager sig

Det private sjællandske selskab var tit udsat for kritik fra publikums side. Det samme skulle også komme til at overgå statsbanerne i Jylland-Fyn, hvis vintertrafik ikke var helt regelmæssig. (Punch 1879 s. 71)

Alligevel var både 1861- og 1867-loven udtryk for hovsa-løsninger. I det første tilfælde var de private entreprenører allerede gået i gang med arbejdet, og i det andet havde end ikke regeringen i første omgang turdet foreslå noget så vidtrækkende. Der gik da også 4 år, før rigsdagen endelig konfirmerede, hvad man havde besluttet i 1867, og svært blev det: Først i 1892 efter uendelige politiske drillerier var styrelses-, befordrings- og takstlove endelig på plads.

Men forudsætningerne for 1867-loven og loven af 1880 om statsovertagelse af de sjællandske baner havde længe været på plads. Siden 1844 havde embedsapparatet - naturligvis i overensstemmelse med den politiske ledelse - gjort alt for at sikre en stadigt øget offentlig indflydelse på transportforholdene - og fra 1850 fået indføjet bestemmelsen om statens indløsningsret. Mange af de kontrolbestemmelser, der blev indført, havde netop haft til hensigt at sikre de bedst mulige forhold for staten og samfundet ved en evt. senere overtagelse.

Steen Ousager

Noter

RA= Rigsarkivet

1. Sverker Oredson: Järnvägarne och det allmänna (Lund 1969) s. 70ff.
2. Jembanekommissionen af 1835: Vorstellung der allehöchst angeordneten Eisenbahn Commission 1840. 1841. 1842: Forestilling af 12.5.1840 (RA).
3. Jembanekommissionen af 1835: Jembanesager 1844-47; Min. f. Offentlige Arbejder: Jembanesager, udtagne sager: Ændring i selskabets statutter (RA).
4. Jembanekommissionen, Jembanesager 1841-48, 14.10.1844 (RA).
5. Min. f. Offentlige Arbejder: Jembanesager: Udtagne sager, Ændring af selskabets statutter: Fore-

- stilling 13.5.1845, jf. R.Willerslev i: DSB 1847-1947. (1947) s. 34ff.
6. Sst.; jf. Det sjællandske Jembaneselskab: Materiale vedr. generalforsamlinger 1847-48 (RA), jf. den trykte samling af statutter m.m. i: Anhang til Rigsdagstidende 1851 sp. 669ff.
 7. RA: Jembanekommissionen, Klampenborgbane-projektet 1844-46, pk. nr. 5.
 8. Min. f. Offentlige arbejder: Jembanesager 1880, j.nr. E 2152 (RA).
 9. R.Willerslev (i: De danske Statsbaner 1847-1947), s. 42.
 10. Jembanekommissionen / Indenrigsministeriet: Kopibog for jembanesager, nr. 234 af 25.2.1851 IM til Finansmin. (RA).
 11. Min. f. Hertugdømmet Slesvig: Vorstellung 1854, nr. 147 (RA).
 12. O. Hedrich, Die Entwicklung des schleswig-holsteinische Eisenbahnwesens, Altona 1915, s.67ff.
 13. Min. f. Offentlige arbejder: Jembanesager, Udtagne sager vedr. den jyske jembane 1849-55 I-II; Akter vedr. udarbejdelsen af lov af 10.3.1861 (RA).
 14. Min. f. Hertugdømmet Slesvig: 1.Dept. B: Ekstrakter og vota om en jembane (RA).
 15. Indenrigsmin. kontrol ved de jysk-fynske baner: J.nr. A7 nr. 100/65 (RA).
 16. Journalsager A1, korrespondance 1861-67, Indenrigsministeriets kontrol ved de jysk-fynske baner (RA).
 17. Indenrigsministeriets kontrol ved de jysk-fynske baner: Holst til IM 8.11.1865, j.nr. A 7, nr. 100/65 (RA).
 18. Johannes Wemer: Gedalia og hans forfædre (1933) s. 149ff.
 19. Rigsdagstidende 1865/66 sp. 3432, 3440 og 3425.
 20. Min. f. Offentlige arbejder: Jembanesager 1869 j.nr. E 340 (RA).
 21. Rigsdagstidende 1865/66 sp. 3453.
 22. Min. f. Offentlige arbejder: Jembanesager 1869, j.nr. E 340 (RA).
 23. Kommissarius for de sjællandske jembaner, journal 1864-70, 1866 nr. 36.
 24. Rigsdagstidende A 1866 sp. 1376f.
 25. Rigsdagstidende 1856 B sp. 283-84.
 26. Rigsdagstidende A sp. 1587-1590.
 27. Se R. Willerslev i: DSB 1847-1947 og Steen Ousager: Guldsnore på sporet. Jembanebane, politik og forening (1991) s 32ff.

Specialeliste Århus 1990

Bjerregaard, Jens

Mexico 1810-1938. Nationens historie og den nationale idé i Mexico, med særligt henblik på udviklingen efter 1913.

Cederskjold, Ulla

Det danske museums væsens historie.

Cordes, Steffen

Forestillingerne i ledende danske politiske kredse om eventuel afbrydelse af forhandlingspolitikken 1941-43.

Davidsen, Lars Uhrenholt

Befolkningssammensætningen i udvalgte gader og boligblokke i to århusianske arbejderkvarterer 1880-1901, med særligt henblik på vandringerne.

Hansen, Leif Thyge

Rettergangsprocedurer i det nørrejske retsområde i perioden ca. 1241- ca. 1450. En undersøgelse med særligt henblik på de såkaldte Thords Artikler.

Husballe, Louis

Svensk arbejdsmarkedspolitik i mellemkrigstiden.

Jensen, Jens Henrik

Undragelse fra tvang. Kapitalismens dobbeltkarakter af tvang og frigørelse.

Jensen, Johan Anton

Trosliv og folkelighed på Østfyn. Studier omkring religiøs vækkelse og folkelige institutioner i Sønder Næraa Sogn ca. 1832-1900.

Jørgensen, Preben

Mellem Storm og Stille. Ud fra analyser af centrale værker, dagbogsoptegnelser

og breve gives en skitse til Robert Petersens udvikling som menneske og kunstner ca. 1900-1925, ikke mindst med henblik på hans brug af humoren.

Knudsen, Inger Margrethe

Bjerre herreds skolevæsen mellem "Kirkeordinansen af 1539" og "Anordning for Almueskolevæsenet på Landet af 1814".

Kyhl, Jørgen

De tyske mindretal i Sovjetunionen med særligt henblik på tiden 1955-1990.

Nielsen, Kirsten og Pernille Skou

Levevilkårene for arbejderbefolkningen i Århus i de sidste tre årtier af 1800-tallet.

Nordentoft, Johanne

og Søren Hein Rasmussen

Kampagnen mod Atomvåben og Vietnambevægelsen 1960-72.

Poulsen, Kim Jacobus

Det tyske mindretal i Sønderjylland og nazismen 1933-1937.

Schou, Jørgen

Mediekommissionen 1980-85.

Vinten, Peter

Massestrejkedebatten i Det tyske Socialdemokrati 1903-06. En undersøgelse af forudsætningerne for Rosa Luxemburgs skrift "Massenstreik, parti und Gewerkschaften".

Vollertsen, Nils

Det danske mindretal i Sydslesvig i politiske og sociale hovedtræk 1945-1989.

Specialeliste Odense 1991

Andersen, Peter Ramskov

"...En vågen dansk, kristen ungdom". De danske ungdomsforeninger under besættelsen.

Blaaberg, Claus

Sognedannelsen i dansk middelalder. En undersøgelse af sognedannelsen med særligt henblik på påvisning af sogneudskillelser i Thysyssel.

Conrad, Ingeborg Drejer

En analyse af udviklingen i den danske offentligheds syn på Den franske Revolution samt pressens forhold til den danske statsmagt. 1789-1799.

Iwanoff, Nina

Palleshave Friskole. Baggrunden for dens etablering og eksistens, en undersøgelse af perioden 1861-1911.

Jensen, Birthe Brandt

SID's holdning til fremmedarbejderne. Med udgangspunkt i en redegørelse for fremmedarbejdernes erhvervs-mæssige placering undersøges SID's holdning til fremmed arbejdskraft og forbundets indflydelse på fremmedarbejderpolitikken i årene 1967-1973.

Jeppesen, Ole

Komproduktion og formaling. En undersøgelse af de fynske kornmøllers effektivitet, kapacitet og formaling i perioden 1800-1880.

Jeppesen, Paw Stylsvig

Betydning af selvejets indførelse. Myte og realitet. Komparative studier i de økonomiske forhold for fæste- og selvejer-

gårdmænd i Gestelev og Vantinge sogne 1830-1920 med særligt henblik på forholdene omkring overgange til selveje.

Juhl, Frank Allan og

Bodil Grauslund Schelde-Jensen

Et irreligiøst forsøg på en forståelse af de danske nonneklostres grundlæggelse og placering.

Mathiesen, Henning

Hertugens folk - den politiske, økonomiske og sociale udvikling for landbrugerne under Rønhave og Sønderborg ladegård i tiden inden udskiftningen

Møller, Henrik Jensen

Den danske befolknings holdning til tyskerne og besættelses-situationen i 1940. Belyst ud fra efterspørgslen efter aviser og biograffilm.

Olesen, Peter Søgaard

Danmark i Neuropa? Den tyske propaganda i fra den 9. april 1940 til juli 1941.

Poulsen, Martin

Kriminaliteten, politiet, lovgivningen og borgerne i Aalborg ca. 1863-1896.

Rasmussen, Henrik Stidsholt

Historieundervisningens udvikling i den lærde skole 1850-1903.

Saar, Åse

Synliggørelsen af børn under kejser Augustus.

Holger Villumsen

Det danske Socialdemokratis Europapolitik 1945-1949

I årene efter Den 2. Verdenskrig arbejdede Socialdemokraterne for en overnational statsdannelse. Det særligt danske var, at partiet ikke havde en egentlig Europa-politik, og først under den kolde krig indså man behovet herfor. I 1949 var den socialdemokratiske regering med blandt grundlæggerne af Atlantpagten og Europarådet. 115 sider. Ill. Pris: **148,00 kr.**

Flemming Mikkelsen

Arbejdskonflikter i Skandinavien 1848 - 1980

- analyserer strejke- og lockoutudviklingen. Arbejdskonflikter var i 130 år en væsentlig del af hverdagen for arbejdsmarkedets parter og politikerne. De var var med til at forme dagligdag og velfærdssamfund. Hvad betød de økonomiske forhold, den politiske situation og ændringer i produktionsstrukturen for konfliktaktiviteten? 500 sider. Pris: **398,00 kr.**

Paul Andresen

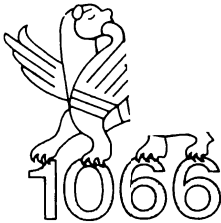
Mads Lange fra Bali

Mads Lange fra Rudkøbing slog sig i 1814 ned på tropeøen Bali. Købmanden fik succes og blev stamfader til en kongeslægt. Vi følger de farverige sultaner: storvildtjagt, kvinder, forholdet til kolonimagten Storbritannien m.m. 184 sider, rigt ill. Pris: **268,00 kr.**

Poul Meyer

***Nederlag* Udgivet med indledning af Mogens N. Pedersen**

Professor i statskundskab Poul Meyer huskes for sin banebrydende forskning og sine polemiske indlæg i dagspressen. Erindringsbogen behandler tiden i Konservativ Ungdom i 30'erne, kampen mod den tyske besættelsesmagt og bestræbelserne for "Sydslesvig frit" i årene efter 1945. Titlen hentyder til, at Poul Meyer selv opfattede sine anstrengelser som resultatløse. 119 sider. Pris: **128,00.**

Tidsskrift for Historisk Forskning

Institut for Historie • Njalsgade 102 • 2300 Kbh S • Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende redaktør:

Svend Honoré
Lundebjerggårdsvej 194, 2.tv.
2740 Skovlunde
Tlf: 42 84 64 14

Redaktion:

Michael Bregnsbo
N.H.Frandsen
Kim Furdal
Jørgen Mikkelsen
Frank Müntzberg
Bjørn Wied
Steen Østergaard

Ekspedition:

Bjørn Wied
Parkvej 17
3450 Allerød
Tlf: 42 27 55 85

Priser:

21 årgang:	Abonnement	kr.	145,00
	Løssalg pr. nr.	kr.	40,00
Ældre årgange:	pr. nr.	kr.	20,00

Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.

Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

Lasersats og tryk AU-Kommunikation

ISSN 0106 - 0627